

RECENZJE

Cmentarze wojenne z okresu I wojny światowej w województwie olsztyńskim, Seria: Katalogi problemowe zabytkowych cmentarzy w Polsce, t. 1, *Cmentarze I wojny światowej*, oprac. Wiktor Knercer, Ośrodek Ochrony Zabytkowego Krajobrazu, Narodowa Instytucja Kultury, Warszawa 1995, s. 172, il.

Niezwykle cenna to pozycja, a to choćby i z tego powodu, że na naszym lokalnym rynku prekursorska. Powinna spełnić rolę przewodnika i instruktora także dla województw ościennych olsztyńskiego, na terenie których znajdują się cmentarze wojskowe z czasów I wojny światowej, w których pochowani są także żołnierze polegli w bitwie pod Tannenbergiem i nad jeziorami mazurskimi. Niestety, niewielki nakład tej pozycji (650 + 50 egz.) utrudnia dotarcie jej do wszystkich zainteresowanych, a przede wszystkim do tych, którzy takie zainteresowanie wykazywać tą problematyką powinni.

Praca jest typowym katalogiem, przedstawiającym w porządku alfabetycznym opis 246 miejsc pochówkowych z terenu województwa olsztyńskiego. Poprzedza go wstęp i skrótowe przybliżenie tła historycznego działań wojennych 1914 roku w Prusach Wschodnich. Szczególną uwagę autor zwraca na zakładane i powstające wtedy cmentarze. Dzieli je na trzy zasadnicze grupy: cmentarze pobitewne, zakładane przy lazaretach i jenieckie. Autor doliczył się 1700 miejsc pochówkowych z tego okresu na terenie Prus Wschodnich.

W dalszej części następuje charakterystyka zachowanych i wykorzystanych źródeł, które umożliwiły lokalizację miejsc pochówkowych i ich opisanie. Bogaty materiał Konserwatora Zabytków Prus Wschodnich (396 arkuszy z 1394 rysunkami) prawie w całości uległ zniszczeniu w czasie II wojny światowej. Szczególnie odnosi się to do dokumentacji rejencji olsztyńskiej. To co z niej pozostało umożliwiło jedynie opracowanie 19% ogólnej liczby rozlokowanych tu cmentarzy wojennych. W pożodze wojny zaginęła również dokumentacja (zdjęcia, opisy) cmentarzy wojennych na terenie Prus Wschodnich dokonana w okresie międzywojennym przez Maxa Dehna. Dużą pomocą przy powstaniu publikacji były zachowane w Archiwum Państwowym w Olsztynie spisy poległych, pogrzebanych na 84 cmentarzach.

Cenny w tej pracy jest materiał dotyczący urządzania cmentarzy, wzbogacony o archiwalne rysunki wzorów krzyży nagrobnych i cmentarnych, steli nagrobnych oraz przykładowy plan założenia cmentarnego. Końcowy fragment teoretycznego wprowadzenia poświęcony jest chronologicznej charakterystyce problematyki ochrony ofiar wojny i ich miejsc pochówkowych. Wojna krymska i krwawe walki na Półwyspie Apenińskim w II połowie XIX wieku zrodziły ideę ochrony ofiar wszystkich wojen. Odpowiedzią na wywołany temat było powstanie w 1864 r. Czerwonego Krzyża i prawie równoczesne podpisanie w Genewie I Konwencji o polepszeniu losu rannych i chorych na polu walki. Kolejne Konwencje (II z 1906 r., III z 1929 r. i IV z 1949 r.) ugruntowały te sprawy w ogólnej

świadomości narodów. O opiece nad cmentarzami i grobami wojennymi jest również mowa w Traktacie Wersalskim. Polskie ustawodawstwo w tej materii opiera się właściwie na dokumencie z 28 marca 1933 roku o grobach i cmentarzach wojennych. Uwspółcześnia i wzbogaca jego zapisy „Ustawa o ochronie dóbr kultury i muzeach” z 15 lutego 1962 roku. Sprawę nadzoru i obowiązku renowacji i opieki nad tymi miejscami rozstrzyga ustawa kompetencyjna z 17 maja 1990 roku. Ważnym fragmentem tej części jest opisanie realizacji powyższego obowiązku w minionym osiemdziesięcioleciu. Władze pruskie akcje porządkowania i urządzania cmentarzy rozpoczęły w 1917 roku, tworząc Prowincjonalny Urząd Doradczy do Spraw Upamiętnienia Wojen w Królewcu. Opracował on projekt cmentarzy, pomników, wzory krzyży i innych elementów. Wydana w sierpniu 1918 roku „Instrukcja Nadprezydenta Prowincji Prus Wschodnich dotycząca zakładania cmentarzy wojennych” została dołączona do publikacji w postaci aneksu. Po II wojnie światowej cmentarze wojenne z czasów I wojny były pozbawione jakiegokolwiek opieki przez władze polskie; traktowano je jako symbol pruskiego militarizmu. Przełom w tej kwestii nastąpił po 1980 roku, kiedy to Ministerstwo Kultury i Stowarzyszenie „PAX” opracowały program ewidencji cmentarzy wojennych. Na interesującym nas terenie województwa olsztyńskiego pierwsze prace renowacyjne rozpoczęto z inicjatywy osób prywatnych: Sławomira Skowronka na cmentarzu w Markajmach, Pawła Pizy w Osiekowie, Gardynach i Łogdowie, nadleśniczego Andrzeja Sobotki z Nidzicy na terenie jego leśnictwa. W latach dziewięćdziesiątych do prac konserwacyjnych włączyło się Stowarzyszenie Mniejszości Niemieckiej w Olsztynie oraz młodzież polska i niemiecka organizowana przez Wspólnotę Kulturową „Borussia” w Olsztynie, Inicjatywę Chrześcijan dla Europy z Aachen i Polsko-Niemiecką Współpracę Młodzieży. Aktywnie włączyły się także poszczególne urzędy gmin województwa olsztyńskiego. Dzięki ich pracy ze 119 zachowanych miejsc pochówkowych na terenie województwa 45 jest już w stanie dobrym, w tym 37 obiektów po gruntownych pracach konserwacyjnych.

Stanowiący istotę pracy alfabetyczny *Spis mogił, kwater i cmentarzy wojennych z lat 1914–1918* poprzedza mapka województwa olsztyńskiego z naniesionymi zachowanymi cmentarzami z interesującego nas okresu. Niestety mapka jest mała, niewyraźna i mało czytelna. Należało ją umieścić na dwóch stronach lub dołączyć w postaci załącznika, zmieniając równocześnie krój czcionki napisów na niej występujących. W sygnalizowanym wykazie nie ustrzeżono się pewnych błędów. W katalogu opisano 246 miejsc pochówkowych, a w części wstępnej informuje się o 244 miejscach (s. 26). Podobnie sprawa wygląda w załączonym po spisie *Wykazie zachowanych cmentarzy wojennych, kwater wojennych i mogił na terenie województwa olsztyńskiego. Stan na 1994 r.* W tabelce uwzględniono 118 takich miejsc, a w tekście autor pisze o 119 (s. 26). Należy zwrócić uwagę na pewne niedociągnięcia techniczne. Na s. 45–47 opisano 4 miejsca pochówkowe we Frąnkowie leżącym w mieście i gminie Nidzica, natomiast na sygnalizowanej mapce umieszczono miejscowość Franknowo (Franknowo leży w mieście i gminie Jeziorany). Dostrzec można również pewną niekonsekwencję. Przykładowo w Gierzwałdzie (gm. Grunwald) opisano mogiłę pojedynczą jako „bliższa lokalizacja nie ustalona” i miejscowość tę umieszczono na mapce, natomiast Kanigowo (m. i gm. Nidzica) z cmentarzem wojennym opisanym jako „nie zachowany. W jego miejscu stoi współcześnie postawiony drewniany krzyż”, nie zostało na mapie oznaczone.

Należy również zasygnalizować pewną refleksję natury ogólniejszej. Pochówki z działań I wojny światowej na terenie Prus Wschodnich znajdują się również na terenie województw ościennych. Przykładowo na terenie samej tylko Działdowszczyzny, przynależącej do Prus Wschodnich do 1920 roku, pochowanych zostało 1335 żołnierzy walczących armii (w tym 716 Rosjan, 614 Niemców i 2 Austriaków) w 32 miejscowościach tego powiatu okresu międzywojennego¹. W związku z tym powinny być podjęte działania w celu opracowania wspólnego katalogu wszystkich tych miejsc, które kryją w sobie szczątki żołnierzy z bitew pod Tannenbergiem i nad jeziorami mazurskimi. Wzorując się na opisywanym katalogu należałoby go rozszerzyć o dane z innych, poza olsztyńskim, województw. Wtedy dopiero będziemy mogli powiedzieć o całościowym opracowaniu wojskowych pochówków na terenie byłych Prus Wschodnich z czasów I wojny światowej.

W sumie otrzymaliśmy książkę przecierającą szlaki w interesującej nas problematyce. Wzbogacona o streszczenia w języku niemieckim i rosyjskim, 19 czarno-białych fotografii może i powinna służyć jako pomoc przy kolejnych tego typu opracowaniach w ościennych województwach.

Piotr Bystrzycki

¹ Na łamach prasy lokalnej dokonałem charakterystyki poszczególnych miejsc pochówkowych z terenu Działdowszczyzny, *Nieznani, zapomniani...*, Tygodnik Ciechanowski, nr 4 z 1994 r., s. 7; Działdowiak, nr 12 z 1995 r., s. 20, nr 13 z 1995 r., s. 20; Panorama Działdowska, nr 4 z 1996 r., s. 6, nr 6 z 1996 r., s. 13, nr 8 z 1996 r., s. 9, nr 9 z 1996 r., s. 9, nr 10 z 1996 r., s. 9. Całościowe zestawienie tych pochówków zawiera tabela, zamieszczona na następnej stronie (źródło: Archiwum Państwowe w Bydgoszczy, Urząd Wojewódzki, Pomorski Wydział Bezpieczeństwa Publicznego, 4393, bez paginacji. *Spisy grobów na terenie powiatu działdowskiego I I 1895 – VIII 1920*).

**Pochówki żołnierskie na terenie Działdowszczyzny
z okresu 1 VIII 1914 – 31 X 1918**

Miasto, wsie, obszary dworskie	Liczba pochówków				Liczba pochówków w roku			
	Ogółem	Niemcy	Austriacy	Rosjanie	1914	1915	1916	1918
Działdowo	306	208	2	96	257	47	2	
Białuty	10	4		6	10			
Brodowo	7	5		2	7			
Burkat	64	3		61	64			
Bursz	3	1		2	3			
Chorap	1			1	1			
Filice	1			1	1			
Gralewo	194	70		124	194			
Gródki	185(a)	52		130	185			
Iłowo	47	12		35	45	2		
Kisiny	5	2		3	4	1		
Koszelewki	1			1	1			
Koszelewy	12	11		1	12			
Krasnołąka	1	1			1			
Kraszewo	20			20	20			
Księży Dwór	123	103		20	123			
Kurki	36	8		28	36			
Narzym	35	20		15	33			2
Niestoja	1			1	1			
Pierławki	7	6		1	7			
Płońska	2	2			2			
Rapaty	8	5		3	8			
Rutkowice	20	7		13	20			
Rywociny	2			2	2			
Skurpie	18	6		12	18			
Tuczki	2	2			2			
Turza Wielka	12	12			12			
Uzdowo	67	22		45	67			
Wielki Łęck	2	1		1	2			
Wierzbowo	27	12		15	27			
Wysoka	31	9		22	31			
Żabiny	85	30		55	85			
Łącznie	1335	614	2	716	1281	50	2	2

(a) - w tym 3 żołnierzy nie zidentyfikowanych.